ՀՏԴ 364.6

Հոգեբանություն

Վիտյա ՅԱՐԱՄԻՇՅԱՆ
ԱրՊՀ մանկ. և հոգեբանության ամբիոն, հ.գ.թ, դոցենտ
E-mail: vityayaramishyan@gmail.com

ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԱԳՐԵՍԻԱՅԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՈՎ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԱՌԱՋԱՑԱԾ ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

44-օրյա պատերազմի, Ադրբեջանի ագրեսիվ քաղաքականության և մշտական սադրանքների հետևանքով Արցախի ուսումնական հաստատություններում առաջ են եկել բազում սոցիալ-հոգեբանական խնդիրներ՝ բացասական հույզեր և զգացմունքներ, սթրեսներ, անորոշության, հուսահատության, անվստահության զգացումներ, անվտանգության կորուստ, վարքային շեղումներ: Հետպատերազմյան ամենալուրջ մարտահրավերը եղել է Արցախի ամբողջական շրջափակումը և ապօրինի հսկիչ անցագրային կետի տեղադրումը Արցախը Հայաստանին կապող միակ ճանապարհի վրա, ինչն ավելի վատթարացրեց համակարգում տիրող սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտը՝ մարդկանց մոտ առկա հուսահատության և անորոշության զգացումներին ավելացնելով դատապարտվածության, անհեռանկարայնության, ունայնության, անտարբերության տրամադրությունները: Պատերազմի հետևանքները կարող էին այդքան մեծ չլինել, եթե իրականացվեին նապատակային աշխատանքներ՝ սովորողների շրջանում հոգեբանական դիմադրողական որակների ձևավորման

ուղղությամբ, արդյունավետ չեզոքացվեին թշնամու կիրառած հոգեբանական ներազդեցության մեխանիզմները:

Հոդվածի հեղինակը գտնում է, որ ճիշտ կազմակերպված հոգեբանական աշխատանքի շնորհիվ հնարավոր է լուծել դժվար խնդիրները: Խոսքը ոչ միայն ուսուցանողների և ուսուցանվողների հետ անհատական հոգեբանական աշխատանքի մասին է, ինչը հոգեբանական աշխատանքի հիմնական բաղադրիչն է, այլև լուսավորչական, խորհրդատվական և ռեաբիլիտացիոն աշխատանքների, հոգեբանական ուղեկցման, սովորողների ուսումնական գործունեության խթանման, մասնագետների պատրաստման որակի բարելավման, գիտահետազոտական աշխատանքների կիրառական ուղղվածության, դրանցում սովորողների ներգրավման մասին:

Բանալի բառեր՝ հետպատերազմյան սինդրոմներ, մարտահրավերներ, կրթության շարունակականություն, սոցիալ-հոգեբանական խնդիրներ, հոգեբանական աշխատանք

В.Ярамишян

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКШИЕ В РЕЗУЛЬТАТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АГРЕССИИ В УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В результате 44-дневной войны, агрессивной политики Азербайджана и постоянных провокаций в учебных заведениях Арцаха возникло множество социально-психологических проблем: негативные эмоции и переживания, стресс, чувство неуверенности, безнадежности, недоверия, потеря безопасности, поведенческие отклонения. Самым серьезным послевоенным вызовом стала полная блокада Арцаха и установка незаконного КПП на единственной дороге, соединяющей Арцах с Арменией, что ухудшило социально-психологическую атмосферу в системе, усилило чувство безысходности и неуверенности среди людей, чувство осуждения, отсутствие перспективы, тщеславие и безразличие. Последствия войны могли быть не столь велики, если бы велась целенаправленная работа в направлении формирования у обучающихся качеств

психологической устойчивости, а используемые противником механизмы психологического воздействия эффективно нейтрализовались.

Автор статьи считает, что решить сложные проблемы можно благодаря правильно организованной психологической работе. Речь идет не только об индивидуально-психологической работе с преподавателями и студентами, которая является основным компонентом психологической работы, но и о просветительской, консультативно-реабилитационной работе, психологическом сопровождении, стимулировании воспитательной деятельности студентов, повышении качества подготовки специалистов, прикладная направленность научно-исследовательских работ, привлечение к ним студентов.

Ключевые слова: *послевоенные синдромы, вызовы, непрерывность образования, социально-психологические проблемы, психологическая работа.*

V.Yaramishyan

THE SOCIO-PSYLOGICAL PROBLEMS THAT AROSE I THE EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH AS A RESULT OF THE ARERBAYJANI AGRESSION AND THE WAYS TO SOLWE THEM

As a result of the 44-day war, the aggressive policy of Azerbaijan and constant provocations in the schools of Artsakh, many social and psychological problems arose. negative emotions and feelings, stress, feeling of uncertainty, hopelessness, mistrust, loss of safety, behavioral deviations. The most serious post-war challenge was the complete blockade of Artsakh and the installation of an illegal checkpoint on the only road connecting Artsakh with Armenia, which worsened the social-psychological atmosphere in the system, strengthened the feeling of hopelessness and insecurity among people, the feeling of condemnation, lack of perspective, vanity and indifference. The consequences of the war could not be so great, if targeted work was carried out in the direction of the formation of the qualities of psychological stability in the students, and the mechanisms of psychological influence used by the enemy were effectively neutralized.

The author of the article believes that it is possible to solve complex problems thanks to properly organized psychological work. It is not only about individual-psychological work with teachers and students, which is the main component of psychological work, but also about educational, consultative and rehabilitation work, psychological support, stimulation of

educational activities of students, improvement of the quality of training of specialists, applied orientation of research works. , attracting students to them.
Key words: *post-war syndromes, challenges, continuity of education, social-psychological problems, psychological work.*

2020թ. սեպտեմբերի 27-ի առավոտյան, խախտելով նախապես ստանձնած բոլոր միջազգային պարտավորությունները՝ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորման, ուժի և դրա սպառնալիքի չկիրառման վերաբերյալ, օգտվելով ստեղծված աշխարհաքաղաքական նպաստավոր իրավիճակից, անտեսելով Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման լիազորություն ունեցող միակ կառույցի՝ Մինսկի խմբի համանախագահների զգուշացումներն ու կոչերը, տարածաշրջան բերելով և կոնֆլիկտի մեջ ներգրավելով մեծ թվով մերձավորարևելյան ահաբեկիչների և իսլամիստ ծայրահեղականների, թուրք-ադրբեջանական ռազմական խմբավորումը լայնածավալ հարձակում ձեռնարկեց Արցախի Հանրապետության դեմ՝ սանձազերծելով վերջին երեսուն տարիների ընթացքում արդեն երրորդ ղարաբաղա-ադրբեջանական պատերազմը: Այն տևեց մոտ մեկուկես ամիս և հետագայում ստացավ «44-օրյա պատերազմ» կամ «Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմ» անվանումը, որին հաճախ անվանում են նաև Ղարաբաղյան երրորդ պատերազմ՝ հաշվի առնելով նաև 2016թ. ապրիլյան քառօրյա պատերազմը [7]:

44-օրյա պատերազմը ամենադաժան փորձությունն էր Արցախի համար: Այն բոլոր առումներով անհավասար էր, քանի որ հակառակորդը մարտադաշտ էր նետել ավելի քան 150 հազար մարդկային ուժ, հարյուրավոր տանկեր և այլ զրահատեխնիկա, գերժամանակակից օդուժ և խոշոր տրամաչափի հեռահար հրետանի, թուրքական, իսրայելական արտադրության անօդաչու թռչող սարքեր և այլ գերճշգրիտ խոցման միջոցներ, արդիական զինատեսակներ [8]: Հայկական կողմի ուժերը, միջոցներն ու հնարավորություններն անհամեմատ համեստ ու սահմանափակ էին: Պատերազմի ընթացքն իր ամբողջ տևողության ժամանակ ուներ մեծ ինտենսիվություն, կրակի աննախադեպ խտություն, անընդհատ տեղի էին ունենում լայնամասշտաբ հարձակողական գործողություններ: Պատերազմի առանձին դրվագներ աչքի էին ընկնում անասելի դաժանությամբ[1]:

[1] Ադրբեջանի կողմից համացանցում շրջանառության մեջ էին դրվել հայ ռազմագերիների ու քաղաքացիական անձանց նկատմամբ հաշվեհարդարի բազմաթիվ տեսարաններ, որոնք ակնհայտորեն ունեին հայկական կողմին ահաբեկելու, անելանելիության ու հուսահատության զգացումներ առաջացնելու նպատակ

Պատերազմի հասցրած վնասներն ու կորուստները առայսօր լիարժեք հաշվարկված չեն՝ մարդկային, տարածքային, նյութական կամ որևէ այլ առումով: Տարբեր աղբյուրներում շրջանառվում են 3500-ից մինչև 5000 մարդկային զոհերի, մոտ 10.000 վիրավորների, մի քանի հարյուր անհայտ կորածների ու Ադրբեջանում պահվող մի քանի տասնյակ ռազմագերիների մասին տվյալները: Ադրբեջանի հսկողության տակ անցավ Արցախի Հանրապետության տարածքի մեծ մասը՝ 75 տոկոսը (ինչպես նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքի մեջ չմտնող բոլոր շրջանները՝ բացառությամբ Լաչինի միջանցքը, այնպես էլ նախկին ԼՂԻՄ-ին պատկանող, պատմականորեն միշտ հայկական Շուշի քաղաքը, Հադրութի շրջանը, Ասկերանի և Մարտակերտի շրջանների որոշ գյուղեր): Նոր ձևավորված շփման գծի պահպանությունը 2020թ. նոյեմբերի 9-ի Ադրբեջան-Հայաստան-Ռուսաստան եռակողմ հայտարարությամբ հանձնվեց ռուսական խաղաղապահ զորախմբին [8]: Ինչպես պարզ դարձավ հետագայում, Ադրբեջանը այդ ձեռքբերումներով չսահմանավափակվեց, այլ սկսեց նորանոր տարածքային պահանջներ ներկայացնել թե Արցախի, թե Հայաստանի Հանրապետություններին՝ որպես իբր ադրբեջանական պատմական հողեր հայտարարելով Սյունիքի մարզը, Գեղարքունիքի մարզը, անգամ մայրաքաղաք Երևանը: Հետագայում Ադրբեջանը կարողացավ փաստացի ամբողջական հսկողություն սահմանել Լաչինի միջանցքի վրա, տիրեց Բերձոր քաղաքին ու հարակից հայաբնակ գյուղերին, սահմանային հսկիչ անցակետ տեղադրեց Լաչինի միջանցքը շրջանցող նորակառույց ճանապարհի այն հատվածի վրա, որով փաստացի Արցախը միակ կապով կարող էր կապվել Հայաստանի հետ: Պատերազմից հետո մոտ չորս անգամ փոքրացած Արցախը շրջապատվեց և հայտնվեց լիակատար օղակի մեջ:

Պատերազմը ոչ միայն ավերածություններ, տարածքային ու մարդկային կորուստներ է բերում, այլ նաև խեղված մարդկային ճակատագրեր, կորստի վիշտ ապրած անմեղ մարդկանց՝ երեխաների, կանանց, ծերերի տառապանքներ, հոգեկան խեղումներ, տևական սթրեսներ ու ծանր այլ ապրումներ:

Փորձենք մի քանի փաստերով ու դատողություններով ցույց տալ պատերազմի ծանր հետևանքները՝ Արցախի կրթական համակարգում: «Պատերազմի հետևանքով ԱՀ հսկողությունից դուրս է մնացել 118 համայնք, 2 համայնք էլ՝ մասնակի (Թաղավարդ և Ճարտար): Բռնազավթված տարածքներում մնացել է 4 խոշոր և 118 փոքր բժշկական հաստատություն, 107 դպրոց, 17 մանկապարտեզ: 1656 ուսուցիչ տեղահանվել է: Թշնամու վերահսկողության տակ են մնացել 10 պետական, 2 մասնավոր թանգարաններ, որտեղ պահպանվում էր 20345 ցուցանմուշ, 4 արվեստի

դպրոց, մոտ 4000 պատմամշակութային հուշարձան, Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի, Հումանիտար քոլեջի, «Գյուրջյան» կիրառական արվեստի ինստիտուտի, «Եզնիկ Մոզյան» ուսումնարանի ողջ ունեցվածքը» [1, էջ 153]: Թշնամին հարձակումը սկսվեց կիրակի օրը ժամը 7.10-ին՝ միաժամանակ թիրախավորելով Արցախի ողջ տարածքը: Չնայած ուսումնական հաստատություններում պարապմունքներ չկային, սակայն առաջին իսկ օրը Ստեփանակերտում, Արցախի Մարտունի և Մարտակերտ քաղաքներում խաղաղ բնակիչների շրջանում եղան զոհեր և վիրավորներ: Դպրոցահասակ երեխաների և բուհերի ուսանողների շրջանում մեծ թվով զոհերից և վիրավորներից հնարավոր եղավ խուսափել միայն այն պատճառով, որ հարձակումը սկսել էր հանգստյան օրը: Եթե այն լիներ աշխատանքային օր և ավելի ուշ ժամի, ապա կորուստներն անհամեմատ մեծ կլինեին: Օրինակ, Ստեփանակերտի վրա արձակված առաջին ռումբերից մեկն ընկել էր հմ 10 հ իմնական դպրոցի շենքի վրա և հայտնի չէ, թե քանի երեխա կարող էր վիրավորվել կամ զոհվել, եթե դպրոցում լինեին պարապմունքներ: Առաջին օրը հարվածներ են հասցվել նաև քաղաքի կենտրոնական հատվածում տեղակայված կարևոր օբյեկտներից մեկին, որի հարևանությամբ գտնվում են Արցախի պետական համալսարանի հանրակացարանը և ուսումնական մասնաշենքը: Զոհերի ու վիրավորների մեծ քանակից հնարավոր եղավ խուսափել, որովհետև հանրակացարանում բնակվող ուսանողներն այդ ժամանակ գտնվում էին շրջաններում, իսկ ուսումնական մասնաշենքում պարապմունքներ չկային:

Չնայած Ստեփանակերտի անակնկալ հրետակոծումը հանկարծակիի բերեց բնակիչներին, սակայն սկզբնական շրջանում խուճապ չկար: Արական սեռի ուսանողների և դասախոսների մեծ մասը, ովքեր զինապարտ էին, տագնապի ազդանշանով կամ կամավորագրվելով համալրեցին զինված ուժերի շարքերը, իսկ կանայք ու աղջիկները, 2016թ. ապրիլյան պատերազմի ժամանակ ձևավորված ավանդույթի ուժով, կազմավորեցին կամավորական խմբեր՝ ապահովման աշխատանքներ կատարելու նպատակով:

Պատերազմի ժամանակ և դրանից անմիջապես հետո ուսումնական գործընթացի շարունակականության ապահովման խնդիրը հնարավոր չէր լուծել: Բացառված էր որևէ առկա պարապմունք տեղում իրականացնելու հնարավորությունը, քանի որ չկար գոնե մեկ բնակավայր, որը, ընդհուպ մինչև պատերազմի վերջին օրը, չենթարկվեր դաժան հրետակոծության: Այդ պատճառով իմաստ ունի քննարկել խնդիրը՝ միայն հետպատերազմյան հարաբերականորեն կայուն ժամանակահատվածի համար:

Առհասարակ, ***«կրթության շարունակականություն»*** ասելով պետք է նկատի ունենալ երկու համարժեք իմաստ, բաղադրիչ: Առաջին բաղադրիչը

կրթության անընդհատությունն է, առանց խափանումների ընթացքը և երկրորդ բաղադրիչը առաջընթաց շարժումն է, կրթական աստիճանների շարունակական բարձրացումը: Մենք քննարկելու ենք «շարունակականությունը» առաջին՝ ժամանակային իմաստով, այսինքն՝ հարատևությունը, անընդհատությունը, անխափան իրականացումը, կրթական ծառայության մատուցման մշտականությունը: Միանգամից նկատենք, որ այս իմաստով «շարունակականության» ապահովումը խաղաղ պայմաններում որևէ դժվարություն չի ներկայացնում, եթե ուսումնական հաստատություններն ապահովված են անհրաժեշտ միջոցներով, եթե առկա են համապատասխան ինստիտուցիոնալ-կազմակերպական ենթակառուցվածքները և այլ անհրաժեշտ նյութական և ոչ նյութական պայմանները: Խնդիրը միանգամից դառնում է դժվար լուծելի, եթե առաջին պլան են մղվում անվտանգային խնդիրները, սպառնալիքի տակ են հայտնվում մարդկանց կյանքն ու առողջությունը: Հատկանշական է, որ 2016թ. ապրիլյան մարտական գործողությունների ժամանակ Ստեփանակերտում կրթության «շարունակականությունը» էականորեն չի տուժել, արձանագրվել են պարապմունքների աննշան դադարներ: Օրինակ, արդեն ապրիլի 5-ին և 6-ին, այսինքն՝ պատերազմի սկզբից մի քանի օր անց, Արցախի պետական համալսարանը վերսկսել էր պարապմունքները՝ ուսանողների հաճախումների անընդհատ աճով և շուտով մինչև 80 տոկոսի հասնող հաճախելիությամբ: Հետագա օրերին պարապմունքների շարունակականությունը լիարժեք ապահովվել է: Նույնը, ցավոք, հնարավոր չեղավ իրականացնել 44-օրյա պատերազմի ժամանակ: Պատճառն այն է, որ ապրիլյան պատերազմի օրերին, չնայած Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական ղեկավարության հնչեցրած բազմաթիվ սպառնալիքներին, Ստեփանակերտը չի հրետակոծվել: Երկրորդ դեպքում թիրախավորվել էին ոչ միայն զորամասերը, էլեկտրամատակարարման, ջրամատակարարման համակարգերը, կապի հանգույցները, այլև բնակելի թաղամասերը, այդ թվում՝ համալսարանի անմիջական հարևանությամբ գտնվող որոշ շինություններ: Ոչ ռազմական օբյեկտներին հակառակորդը հարվածներ է հասցրել՝ առավելագույն տնտեսական և բարոյահոգեբանական վնաս հասցնելու և խուճապ առաջացնելու նպատակով: Կիրառված միջոցները եղել են վերջին սերնդի գերճշգրիտ զինատեսակներ՝ հեռակառավարվող հրթիռներ, իսրայելական ու թուրքական արտադրության անօդաչու թռչող սարքեր, մահապարտ դրոններ, որոնց մահացու ներուժը ծայրաստիճան բարձր է: Նման իրավիճակում ուսումնական պարապմունքների մասին խոսելն անիմաստ է:

2020թ. նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարության ստորագրումից և պատերազմական ակտիվ գործողությունների դադարից հետո ուսումնական հաստատություններն իրենց առջև խնդիր դրեցին վերսկսելու պարապմունքները, սակայն դեռևս պարզ չէր, թե այդ խնդրի իրագործման համար ինչ պայմաններ կան: Առկա էր առնվազն մեկ խնդիր. ՀՀ-ում ապաստանած զգալի թվով սովորողներ ներգրավվել էին հայաստանյան դպրոցների և բուհերի պարապմունքներին: Այս ընդհանուր առմամբ դրական երևույթն ուներ թաքնված սպառնալիքներ, այն, որ երեխաները կարող էին մշտական ներառվել ցուցակներում և այլևս չվերադառնալ հարազատ կրթօջախ: Արտահոսքի սպառնալիքը դպրոցների տնօրեններին, բուհերի ռեկտորներին և այլ ուսումնական հաստատությունների ղեկավարներին դրդեց շտապ միջոցներ ձեռնարկելու՝ առցանց եղանակով պարապմունքները վերսկսելու մասին: Պատերազմին նախորդած Քովիդ-19 համավարակը նախադրյալներ էր ստեղծել, որպեսզի Արցախի ուսումնական հաստատություններում ներդրվի հեռավար ուսուցման համակարգը: Ամենուր բավականաչափ մանրամասն ընթացակարգեր էին մշակել հեռավար ուսուցման ներդրման վերաբերյալ, սակայն հաճախ ստիպված էին լինում փոփոխություններ մտցնել նույն այդ ընթացակարգերի մեջ: Ուսումնական հաստատությունների զգալի մասը ջանքերը կենտրոնացրեց պարապմունքների անընդհատության և սովորողների ֆիզիկական վերադարձն ապահովելու հարցերի վրա: Չնայած հետպատերազմյան Արցախում համացանցի և էլեկտրական հոսանքի մատակարարման անմխիթար վիճակին, այնուամենայնիվ, 2020թ. նոյեմբերի 15-ի դրությամբ հաջողվեց ուսումնական հաստատությունների մեծ մասում առցանց դասընթացներ կազմակերպել: Ուսուցանողների և սովորողների պատասխանատվության աստիճանի բարձրացման նպատակով հանձնարարվել էր տեսաձայնագրել պարապմունքները և լուսանկարներն (screenshot) ուղարկել համապատասխան վերահսկողություն իրականացնող կառույցներին: Գործադրված ջանքերը տվեցին իրենց արդյունքները, թեև հընթացս ի հայտ էին գալիս նորանոր խնդիրներ: Օրինակ, Արցախի պետական համալսարանի ուսանողների շրջանում անցկացված հարցումները պարզեցին, որ հեռավար պարապմունքների արդյունավետությունն այնքան բարձր չէ, որքան ենթադրվում էր ի սկզբանե: Աշակերտներից և ուսանողներից շատերը առերես միանում էին պարապմունքին, սակայն լիարժեք չէին հետևում ընթացքին՝ անջատելով ընդունող սարքերի բարձրախոսներն ու տեսախցիկները և հղում կատարելով կապի վատ որակին: Արցախում, հատկապես նրա շրջաններում, կապի որակն, իրոք, անմխիթար էր, իսկ էլեկտրական հոսանքի անջատումները՝

սովորական երևույթ: Գրեթե անլուծելի էր թվում գիտելիքների գնահատման ու հաշվառման խնդիրը և դրա համապատասխանեցումը գործող կարգերին:

Այժմ, երբ համառոտ նկարագրված է իրավիճակը, համառոտ անդրադառնանք կրթության շարունակականությունը ապահովող հոգեբանական գործոնների վերլուծությանը: Ակնհայտ է, որ սկզբում անհրաժեշտ էր չեզոքացնել այն գործոնների ազդեցությունը, որոնք առաջ էին եկել անմիջականորեն մարտական գործողությունների արդյունքում: Հայտնի է, որ մարտական իրավիճակի հոգեբանական գործոնները բազմաթիվ են և համատեղ ազդեցությամբ ի վիճակի են էականորեն փոխել մարդու վարքը և հոգեվիճակները: Մարտական իրավիճակի տարրերն ընդունված է անվանել մարտի հոգեծին գործոններ, կամ մարտական սթրեսորներ [2, էջ 106]: Մասնագետները սովորաբար այդ գործոնները բաժանում են երկու խմբի՝ արտաքին կամ օբյեկտիվ և ներքին կամ սուբյեկտիվ [3, էջ 42]: Արտաքին գործոնները պայմանավորված են հակառակորդի այնպիսի ներգործությամբ, ինչպիսիք են գործողությունների տեմպը, սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի նորույթները, հոգեբանական դիվերսիաները, ինչպես նաև շրջապատի գործոններով, ինչպիսիք են բնակչության և զինծառայողների շրջանում առկա կորուստները, վնասվածքները, տիրապետող տրամադրությունները, խուճապը, ասեկոսեները, առասպալները և այլն: Այս ամենը մանրամասն ուսումնասիրված է, ուստի այստեղ չենք քննարկի [2, 3, 4, 5, 6]: Միայն ավելացնենք, որ օրինաչափությունները, որոնք բացահայտված են զինծառայողների համար, միանգամայն կիրառելի են խաղաղ բնակիչների համար, եթե վերջիններս ռազմական հարձակումների օբյեկտի են վերածվել և ակամայից ձեռք են բերել մարտական գործողությունների մասնակցի կարգավիճակ: Առավել տիպական են այսպես կոչվող ***ներքին գործոնները***, որոնք պայմանավորված են մարտական գործունեության արտացոլման սուբյեկտիվ կողմերով: Այդ գործոնների թվում են վտանգի գիտակցումը և որպես դրա հետևանք՝ խուճապը, անակնկալ բնույթը, անորոշությունը, տեղեկույթի պակասը կամ դրա ավելցուկը, երբ այն գերազանցում է վերլուծություն և ընդհանրացում կատարելու հնարավորություններին, սոցիալ-կենցաղային բնույթի դժվարությունները՝ երկարատև զրկանքները, կյանքի սովորական պայմանների բացակայությունը, ժամանակի սղությունը, լարված ու երկարատև սպասման իրավիճակը, վիրավորների, խեղվածների անհայտ կորածների ճակատագրերը, գոյաբանական և կյանքի իմաստային խնդիրները, արժեհամակարգային փլուզումները, գաղափարական հիմնասյուների խարխլումը և այլ հուզական գերլարում պահանջող գործոնները (3, էջ 43):

44-օրյա պատերազմը հայ իրականության մեջ բացառիկ և յուրահատուկ երևույթ էր, որի հոգեբանական հետևանքները դեռևս պետք է ուսումնասիրվեն: Օրինակ, պատերազմի ամբողջ ընթացքը զանգվածային քարոզչամիջոցներով ներկայացվում էր որպես հաղթական և ուղեկցվում էր լավատեսական «Հաղթելու ենք» կարգախոսով՝ ոգեշնչելով մարդկանց: Ահա թե ինչու մեծ էր ***հիասթափությունը***, երբ միանգամայն անսպասելի հրապարակվեց Ռուսաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի ղեկավարների եռակողմ հայտարարությունը [10]: Մեր դիտարկումների հիման վրա կարող ենք պնդել, որ հետպատերազմական զանգվածային ֆրուստրացիոն իրավիճակը կախված էր երկու հիմնական գործոնից. ***պատերազմի ինտենսիվ ընթացքից և նրա անսպասելի ելքից***: Եթե ղարաբաղյան առաջին պատերազմի դրական արդյունքը, այսինքն՝ հաղթական ելքը, հիմք էր տվել դրական հուզական ապրումների համար, ինչի շնորհիվ մարդիկ անհամեմատ հեշտ էին տանում, օրինակ՝ կորստի վիշտը, զրկանքներն ու դժվարությունները (դրանք փոխհատուցվում էին հիմնական ձեռքբերումով՝ հաղթանակով), ապա 44-օրյա պատերազմի անսպասելի բացասական ելքի պարագայում շատերը հայտնվեցին հուզական անկման պայմաններում: Միակ հուսադրող գործոնը նշված հայտարարության 3-րդ կետն էր՝ ռուսական խաղաղապահ զորակազմի մասին [10]: Խաղաղապահ ուժերի ներկայությունը միայն մասնակիորեն բավարարեց մարդկանց ***անվտանգության պահանջմունքը,*** որովհետև այդ ուժերի տեղակայումից հետո կրակոցները չէին դադարում, հակառակորդն ամենուր ցուցադրաբար ցցում էր իր և թուրքական դրոշները, սահմանային բախումներ հրահրում և կատարում գործողություններ, որոնք չէին նպաստում մարդկանց անվտանգության ու ապահովության զգացման վերականգնմանը: Զգալի ժամանակ ու ջանքեր պահանջվեցին, մինչև մարդիկ փոքր-ինչ հանդարտվեն ու մասամբ հաղթահարեն ***հետպատերազմյան սինդրոմները*** ու դադարեն վերապրել սարսափի տեսարանները:

Երկրորդ բաղադրիչը, որը կարելի է առանձնացնել որպես բնականոն գործունեության, մեր դեպքում՝ կրթության շարունակականության ապահովման հոգեբանական գործոն, ***կանխատեսելիության և անորոշության*** հարաբերակցությունն է: Հետպատերազմյան Արցախը վերադարձող մարդկանց համար դեռևս չէր ընկալվում որպես ապահով, քանի որ հասկանալի չէր, թե ինչպիսի՞ իրավիճակ է ձևավորվել, ի՞նչ է լինելու հետո և այլ հարցեր:

Սոցիալ-կենցաղային պայմանների բարելավումը, թերևս, ամենահեշտ լուծվող խնդիրը պետք է լիներ՝ հաշվի առնելով հումանիտար կառույցների վերականգնողական աշխատանքի մեծ ծավալը, սակայն այստեղ ևս առկա էին «ստորերկրյա խութեր»: Տեղահանված մարդկանց բնակավորման և

ունեցվածքի փոխհատուցման խնդիրները, սոցիալական աջակցության ոչ հասցեականությունը, մարդկանց մոտ ձևավորված դժգոհության ու ագրեսիվության դրսևորումները և այլ հանկարծահաս խնդիրներ կուտակվում էին ավելի մեծ արագությամբ, քան դրանց համար լուծումներ էին գտնվում:

Արժեհամակարգային փլուզվածության ու էքզիստենցիալ-գոյաբանական դատարկության զգացումը: Ինչպես նկատել են մասնագետները [11] պատերազմից հետո առաջ են եկել հետևյալ հոգեբանական փոփոխությունները.

1. նվազել է ***ապագայի հանդեպ վստահությունը***, մարդիկ իրենց կյանքն այլևս երկարաժամկետ կտրվածքով չեն պլանավորում, այլ ապրում են այսօրվա իրականությամբ, ասելով. «Ի՞նչ իմանաս, թե վաղն ինչ կլինի»:
2. ***Սոցիալական անանարդարության սուր զգացումը***: Ամենածանրը, թերևս, «խաբված լինելու զգացումն է»: Ոմանք գտնում են, որ այդքան ժամանակ լռել են, անարդարությունների ու զրկանքների մասին չեն խոսել, մտածելով. «Ոչինչ, թող վատ ապրենք, բայց չզիջենք ձեռքբերումները», իսկ պատերազմը «քշեց-տարավ» այդ ամենը, փոխարենը բերեց խորը հիասթափություն և ֆրուստրացիա:

Զգալի ջանքեր պահանջվեցին՝ չեզոքացնելու այն ***բացասական հոգեվիճակները,*** որոնք առաջ էին եկել պատերազմի արդյունքում, ընդ որում, ոչ միայն նրանց մոտ, ովքեր մասնակից էին մարտական գործողություններին, այլ ամբողջ ազգաբնակչությանը, որովհետև թիկունք հասկացություն չկար, ռմբակոծվում էին քաղաքներն ու գյուղերը, մայրաքաղաք Ստեփանակերտը:

Հաջորդ լուրջ գործոնը, որին առնչվեց Արցախի ազգաբնակչությունը և որը մարդկանց հոգեկանի վրա կործանարար ազդեցություն ունեցավ, թշնամու իրականացրած ***տեղեկատվա-հոգեբանական գրոհներն*** էին, որոնք ներառում էին ստահոդ լուրեր, ֆիզիկական հաշվեհարդարի սպառնալիքներ, ճշմարտությունը աղավաղելու բազմաթիվ դեպքեր: Արդյունքում առաջ եկան ***անորոշության ու անպաշտպանվածության զգացումներ,*** մարդիկ հավատացին դավաճանության, դասալքության մասին կեղծ լուրերին, ունեցան խորը հիասթափություններ: Անխնա քննադատության արժանացան ոչ միայն պետական կառավարման համակարգը, բանակը, կամավորականները, նաև կրթության համակարգը: Կրթությանը տրված գնահատականներն արդարացի չէին, քանի որ ակնառու գնահատվում է միայն երեկվա կրթությունը, իսկ այսօրվա կրթությունը հնարավոր կլինի գնահատել ապագայում, երբ արդյունքները երևացող կլինեն:

Մենք կարծում ենք, որ խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել մի քանի գործոնների վրա, որոնք պահանջում են կրեատիվ մոտեցումներ:

Նախ, վերականգնել վստահությունը պետական ու ռազմական անվտանգային համակարգի նկատմամբ:

Երկրորդ, կատարելագործել բուհական ***ուսուցման և դաստիարակության խնդիրները***, կրթական բարեփոխումների ընթացքը դարձնելով ավելի ճկուն, ադապտիվ:

Երրորդ, հստակեցնել հանրային մակարդակում քարոզվող արժեհամակարգային խնդիրները: Արժեհամակարգը բարձրահարկ շենքի նման է. կառուցումը տարիներ է տևում, իսկ փլուզումը՝ ակնթարթ: Մասնագետները ջանք չպետք է խնայեն՝ գտնելու և հանրությանը մատուցելու նոր արժեհամակարգային կողմորոշիչներ:

Չորրորդ՝ նախորդ գործոնների ներդրման համար արդյունավետ մեխանիզմների մշակումը: Ասված է՝ դեռևս չի նշանակում՝ կատարված է, քանի որ կյանքը համոզում է, որ լինում է սովորույթների, կարծրատիպերի, մտածողության իներտության դիմադրություն:

Այս և հոգեբանական պատճառականություն եւնոցող այլ խնդիրների համատեքստում, կարևոր ենք համարում շահագրգիռ քննարկումները ակադեմիական միջավայրում՝ գտնելու համար հասարակության շրջանում առաջ եկած սպեցիֆիկ և ոչ սպեցիֆիկ հակազդումների կարգավորման հնարավորություններն ու ուղիները:

Մեր պատկերացմամբ, ***դպրոցի և բուհի շրջանավարտին*** ներկայացվող արդիական պահանջ է նրա սոցիալ-հոգեբանական ***բարձր ադապտիվությունը***, այսինքն՝ արագ փոփոխվող պայմաններում ուսումնական, ծառայողական, աշխատանքային գործառույթներն ըստ բովանդակության, ձևի ու տեղադրության ինքնուրույն և ճիշտ կառավարելու ընդունակությունը: Բուհերը պետք է շահագրգռված լինեն նոր մասնագիտությունների ներդրմամբ, քանի որ կստեղծվեն նորագույն պայմաններ, իսկ սովորողների մոտ վստահություն կլինի, որ աշխատանքի տեղավորման հարցում խնդիրներ չեն ունենա: Հասարակությունն ու պետությունը նույնպես շահում են, քանի որ թուլանում է սոցիալական լարվածությունը, իջնում է երիտասարդության գործազրկության մակարդակը, նվազում է մասնագետների արտահոսքը:

Գրականություն

1. Բալայան Վ., Պանթյուրքիզմը և արցախահայ պետականության պատմական ճակատագիրը (1991-

2021թթ.), ԱրՊՀ Գիտական տեղեկագիր, Հասարակական գիտություններ, պրակ 2, Ստեփանակերտ, 2021թ.,
2. Մարգարյան Վ.Հ., Մարտական գործունեության հոգեբանություն, Եր. 2009, ՀՀ ՊՆ ԱՌՀԻ, 436 էջ
3. Մարգարյան Վ.Հ.,Մարտական գործունեության հոգեբանական հիմքերը, Եր. 2009, 284 էջ
4. Յարամիշյան Վ.Բ. Զինվորական ծառայությանը նորակոչիկների սոցիալ-հոգեբանական հարմարման դժվարությունները և դրանց հաղթահարման ուղիները, հոգեբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, 2009թ., Երևան, ՀՊՄՀ գրադարան
5. Ռազմական հոգեբանության հիմնախնդիրները, Հանրապետական գիտաժողով (զեկուցումներ և հոդվածներ), Երևան, 2013թ., 275 էջ
6. Караяни И.Г., Сыромятников И.В, Прикладная военная психология-СПб.: Питер, 2006., 480 стр.
7. https://www.primeminister.am /hy/interviews-and-press-conferences/ item /2021/01/04// դիտված է 01.04.2021թ.
8. https://hy.wikipedia.org/wiki/44-օրյա պատերազմ, դիտված է 14.06.2023թ.
9. https://www.facebook.com /gegham.stepanian դիտված է 07.07.2021թ.
10. https://armeniasputnik.am/russia/25261787/rusastany-hraparakec-erakoxm-haytararutyan-pashtonakan-pastatuxty.html) դիտված է 10.11.2020թ.
11. https://www.civilnet.am/news/625903/արցախ.հետպատերազմյան-տրամադրություններ ու հեռանկարներ/ դիտված՝ 12.07.2021թ.

Նյութը ներկայացվել է 16.06. 2023,
գրախոսման է ուղարկվել 19.06.2023,
տպագրության ընդունվել 22.06.2023:
Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, հ.գ.դ., պրոֆեսոր Հ.Մ. Ավանեսյանը :